

Як наголошувати наші прізвища на -енко?

Дуже прикметні для української мови прізвища на -енко викликають у нас сумніви щодо того, де класти наголос: чи на передостанньому складі, себто, на першій частині цього цікавого наростка, чи на третьому від кінця складі, при чому деколи цей останній наголос збігається з наголосом слова, з якого цим наростком утворене прізвище. Інших, крім цих двох, наголосів тут не буває. Це питання, цікаве саме для себе, важке для мовознавця, не меншу вагу має і в практиці, з ним доводиться нам часто зустрічатись, то й варто нам над ним спинитися і поспробувати дати декілька практичних указівок.

Треба сказати, що поважних спроб вияснити це явище не було. Різні наголоси в таких прізвищах зводили з відмінювання слів, що лягли в основу таких прізвищ: на який, мовляв, склад пня такого прізвища падає наголос у родовинку одиниці, то такий наголос і має прізвище на -енко. А отже воно не так. Безліч прикладів вказує на те, що це справи не пояснює. Треба шукати іншого пояснення.

Попереду хочемо коротесенько спинитися над тим, звідкіля взялися такі прізвища.

Повстали вони з форми середнього роду прикметників, а саме так званої іменної форми (у нас, за російською граматику, звуть її „скороченою“), і то прикметників здрібнєлих, із наростком -енький (середній рід іменної форми -енко, з від'якшенням „н“, як воно часто буває у прізвищах), при чому, як ця форма вказує, значення такого наростка в здрібненні, він означає щось менше, ніж ім'я, з якого утворене слово на -енко, а далі „сина“, „походження“ і т. д. Сліди таких прикметників залишилися з нерідкістю у нас іще й досі прізвищах, таких, як: Миленко (пор. миленький), Сухенко (пор. сухенький), Чоренко, Босенко, Зеленко, Зелененко, Лісенко (пор. лісний), Чубатенко, Понятенко (пор. понятий) і т. д. Вже з цього неважко установити первісний наголос таких прізвищ. У здрібнєлих недовгих прикметників на -енький він падає на передостанній склад, і такий наголос у названих прізвищах не викликає в нас ніяких сумнівів, усі ми кажемо: Миленко (у Празі звали кол. артиста театру Садовського — він там жив — з-російська „Міленко“, пор. рос. міленький!), Сухенко, Чоренко, Босенко, Понятенко¹⁾ і т. п. Отож із історичного становища беручи, у прізвищах на -енко повинен би наголос падати на передостанній склад. А проте так воно не є. Велика кількість таких прізвищ пропарокситонова, має третій від кінця наголос, тим то ми хочемо саме з цього приводу докинути декілька своїх думок і спробувати зв'язати наголос таких прізвищ з якимись структуральними мовними явищами.

На наш погляд, справа ця тісно в'яжеться з кількістю складів слова чи власного імені, з якого утворилося прізвище на -енко. Виходячи з того, що первісне значення таких прізвищ вимагало парокситонового (на другому з кінця) наголосу, то неважко буде зрозуміти, що прізвища з односкладових слів зберігли і зберігають наголос на передостанньому складі, отже:

- горб — Горбенко
- кіт — Котенко
- зуб — Зубенко
- бик — Биченко
- лис — Лісенко²⁾
- шевець — Шевченко
- Гринь — Гриненко
- Проць — Проценко
- Стех — Степенко
- Гнат — Гнатенко
- Луць — Луценко
- Кость — Костенко і т. д.

Ніяких винятків тут ми не знайдемо. Коли в нас наголошують „Лісенко“, і дехто вперто доказує, що такий наголос правдивий, то ми на це вкажемо на деякі видання, де наш композитор ставив наголос на „е“. А втім, тут можливий, підо впливом інших прізвищ, про які говоримо далі — новіший вже пересув наголосу, який ми побачимо і в інших випадках.

Двоскладові окситонові (з наголосом на останньому складі) слова творять теж прізвища на -енко з наголосом — на передостанньому складі, пор.:

- ведмідь — Ведмеденко
- губар — Губаренко
- кушнір — Кушніренко
- кравець — Кравченко
- чабан — Чабаненко
- стовбун — Стовбуненко
- сова — Совенко
- Іван — Іваненко
- Петро — Петренко
- Мусій — Мусієнко
- Явтух — Явтушенко
- Давид — Давиденко
- Денис — Денисенко
- Семен — Семененко
- Петрусь — Петрусенко
- Кузьма — Кузьменко і т. д.

Те саме треба сказати про двоскладові парокситонові слова (з наголосом на передостанньому складі). І тут прізвища на -енко, утворені з таких слів, мають наголос на передостанньому складі, і то без огляду на те, чи слово кінчається приголосною, чи головіскою:

- винник — Винниченко
- писар — Писаренко
- титар — Титаренко
- Дорош — Дорошенко
- Конон — Кононенко
- Сидір — Сидоренко
- тесля — Тесленко

¹⁾ Замість ставити наголос, ми зазначаємо його грубшим, півтовстим письмом.

²⁾ Такий наголос буде, як і виводити це прізвище від прикметника „лісний“, як на це вказують наші перші міркування.

- шельма — Шельменко
- чайка — Чайченко
- чапая — Чапаєнко і т. д.

Але ж тут уже часто можна помітити, що наголос хитається; в деяких околицях можна добачити пересув наголосу з наростка на наголос імені, з якого утворено прізвище, напр.:

- Юхим — Юхименко і Юхменко
- Мартин — Мартиєнко і Мартиненко
- Дем'ян — Дем'яненко і Дем'яненко
- Свирид — Свириденко і Свириденко
- Макар — Макаренко і Макаренко і т. д.

Є це явище пізніше. Тут уже грало більшу роль саме ім'я, з якого утворено прізвище, аніж значення наростка, а саме — здрібнення чи походження.

Те саме бачимо у трискладових словах, де слово, з якого утворено прізвище на -енко, має більшу вагу для народної свідомості, ніж наросток із його первісним значенням. Тим то у трискладових словах помічуємо тенденцію зберігати у прізвищах наголос на наголошеному складі слова, напр.:

- Підкова — Підковенко
- Самійло — Самійленко
- Микита — Микитенко
- Сенюта — Сенютенко
- Ярема — Яременко і т. д.

хоч можливі, і живі ще й досі такі наголоси, як:

Микитенко, Яременко, Самійленко, Підковенко і т. д.

Цікаво, що двоскладові слова, поширені здрібнєлим наростком -ко, -ка, -ок, -ець, -це мають у прізвищах пропарокситоновий наголос, хоч у прізвищах без того наростка вони парокситонові, пор.:

- любий — Любенко, але
- любко — Любченко
- Іван — Іваненко, але
- Іванко — Іванченко
- Василь — Василенко, але
- Василько — Васильченко
- Сава — Савенко, але
- Савка — Савченко
- Феся — Фесенко, але
- Феська — Фещенко і т. д. —

себто вони зберігають наголос слова, з якого утворилися, таким чином ми маємо наголоси, як:

Терещенко, Іващенко, Семенченко, Омельченко, Оницьченко, Малаченко, Паращенко, Одарченко, Орищенко і т. д.

Це торкається й односкладових слів, з яких утворено прізвище на -енко, пор.:

- Лев — Левенко, але
- Левко — Левченко
- зуб — Зубенко, але
- зубець — Зубченко
- Федь — Феденко, але
- Федько — Федченко і т. д.

Тільки ж не в усіх прізвищах той новий наголос обов'язує, бо ж ми говоримо тільки: Гринченко, Тимченко, Зінченко, Грищенко, Гнатченко, Журченко, але ж тенденція до наголошування на третьому складі і тут видна.

Із усього цього видно, що тут ми мусимо рахуватися і з деякими наростками. Ось, наприклад, трискладові імена, що кінчаються на -нло і в нашій мовній свідомості асоціюються із згрубілими словами з нароском на -нло, у прізвищах на -енко, з них утворених, мають наголос усе на наростку, на передостанньому складі, пор.:

- копило — Копиленко
- барило — Бариленко
- Кирило — Кириленко
- Данило — Даниленко
- Гаврило — Гавриленко і т. д.

Але ж і тут ці імена поширені наростком -ко, це мають у прізвищах, утворених із них, наголос на третьому складі, пор.:

- Даниленко, але — Давильченко (пор. Данилко)
- Гавриленко, але — Гаврильченко (пор. Гаврилко)
- Бариленко, але — Барильченко (пор. барильце)
- Кириленко, але — Кирильченко і т. д.

Зате прізвища, утворені зі слів із наростком -ник, -ник, усе парокситонові без огляду на число складів, і в первісному слові, і в прізвищі, напр.:

- різник — Різниченко
- колісник — Колісниченко
- мірошник — Мірошниченко
- Михайлик — Михайличенко і т. д.

Як придивитися до всього цього процесу, то кількість складів, так загалом, мусила передусім вплинути на пересув наголосу з наростка на наголошений склад слова, з якого прізвище на -енко утворено. Це до деякої міри помітно вже й на двоскладових словах парокситонових, таких, як: винник, Дорош і т. д. (за ними пішли згодом і слова окситонові, напр., кушнір — Кушніренко). У чотирискладовому прізвищі, утвореному з таких слів чи імен (Винниченко, Дорошенко), відчувається два наголоси: побічний — на четвертому складі від кінця, і головний — на другому. Первісний наголос слова, з якого утворено прізвище, все ж зберігся, хоч не з такою силою — і тут бачимо той пересув наголосу з наростка на наголошений склад слова, з якого повстало прізвище. Коли ж прізвище на -енко мало мати ще більше складів, напр. п'ять, то ті п'ятискладові прізвища, всі без винятку, доставали вже наголос на третьому від кінця складі, той наголос збігався з наголосом слова, з якого прізвище на -енко утворилося, пор.:

- удовиця — Удовиченко
- веретено, веретенце — Веретененко, Веретенченко
- Мар'ян — Мар'яненко
- Миколай — Миколаєнко
- Никодим — Никодименко
- Солопій — Солопійенко
- Опанас — Опанасенко
- Халимон — Халимоненко і т. д.

(Докінчення з 12-ої стор.)

Ясна річ, що всі складні слова, які мають багато складів, теж зазнали такого пересуви, і ми тепер, не вагаючись, наголошуємо такі прізвища на третьому з кінця складі, бо тут наголос збігається з наголосом слова, з якого прізвище повстало:

макогін	—	Макогоненко
скоробреха	—	Скоробрешенко
криворотько	—	Криворотченко
гнилошкур	—	Гнилошкуренко
гнучкоший	—	Гнучкошиєнко
Стародуб	—	Стародубенко
Суховій	—	Суховієнко і т. д.

Що число складів грало і грає тут важну роль, пізнати ще й із того, що і в більшескладових здрібнілих прикметниках на -енький, з яких повстали прізвища на -енко, наголос падає на третій від кінця склад, а не на другий, і, ясна річ, такий наголос мають і прізвища на -енко, з таких прикметників утворені, пер., напр.:

кучерявий	—	кучерявенький	Кучерявенко
кострубатий	—	кострубатенький	Кострубатенко
лепетливий	—	лепетливенький	Лепетливенко і т. д.

Сюди належать, за асоціацією, і такі наголоси, як: Коротченко (короткий), Садівниченко (садівничий), Стариченко (Старицький), Головатенко (і взагалі всі прізвища, утворені з прикметників на -атий, -яний, -який у здрібнілій їх формі), Загородненко, Недобитенко і інші, утворені зі складних прикметників.

З усього сказаного, здається, ясно, що в наголешуванні прізвищ на -енко, де, властиво, наголос повинен би падати на передостанній склад прізвища, заважила така кількість складів, і що чим їх більше, тим частіше наголос пересувається на третій від кінця склад. Так само з усіх міркувань і з прикладів видно, що до деякої міри тут заважили й деякі на р о с т к и в поодиноких словах, з яких прізвища на -енко утворилися.